

Qardaş türk folklorundan örnəklər

Səkinə QAYBALIYEVA,
AMEA Folklor İnstitutu
Fil.ü.f.d., dos.
sakina051@rambler.ru

“QOBLANDI BATIR” QAZAX DASTANI HAQQINDA

“Qoblandı batır” dastanı çoxəsrlik formalaşma və inkişaf yolu keçmiş qazax folklorunda çox əhəmiyyət kəsb edən epik yaradıcılıq nümunəsidir. Bu günədək zəngin janrlarla müşayiət olunan qazax folklor nümunələri arasında “Alpamis”, “Ər Sain”, “Ər Kosay”, “Qambar”, “Qırx batır” dastanlar silsiləsi, “Ər Tarqın”, “Ər Kokşe”, “Utegen” kimi qəhrəmanlıq dastanları ilə birgə “Kozı Körpeş və Bayan Slu”, “Qız Jibek”, “Qulşe qız”, “Ayman Şolpan”, “Seypul Malik” kimi sosial-məişət xarakterli olan lirik-epik jrlar da vardır. Bu dastanlar arasında istər rihəcmli olması, istərsə də zəngin arxaik motivləri əhatə etməsi baxımından “Qoblandı batır” dastanı çox fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox türk xalqlarının (başqurdlar, qaraqalpaqlar, noqaylar, Krım tatarları və b.) folklorunda da igid Qoblandı haqqında dastanlar qeydə alınmışdır. Eləcə də, Qoblandı digər qəhrəmanlar haqqında qeydə alınmış epik əsərlərə epizodik personaj kimi daxil olmuşdur. Bununla belə, dastanın ən irihəcmli variantına qazax folklorunda rast gəlirik.

Qəhrəmanlıq dastanının yaranma tarixini qazax tədqiqatçıları Qızıl Orda dövrünə aid edirlər. Ç.Vəlixanov, S.Seyfulin, A.Divayev, M.Auezov kimi qazax alimləri hesab edirlər ki, bir çox epik əsərlər XIV əsrin sonunda və XV-XVI əsrlərdə yaranmışdır. “Eposun qədim mənbələri Qərbi Türk xaqanlığına (VI-VIII əsrlər) daxil olan tayfaların, qırçaq və oğuzların (VIII-X əsrlər), Ağ və Noqay ordalarının, eləcə də Özbək xanlığının (XIII-XVI əsrlər) əhalisinin yaratdığı dastanlardır və onların sonrakı nəsilləri qazax xalqını meydana gətirmişdir”¹.

“Qoblandı batır” dastanının əsas süjet xətti igid Qoblandınnın öz doğma yurdunu yadelli işğalçılardan qoruması üzərində qurulmuşdur. Qırçaq elinin (Noqay tayfa birliyinə daxil olmuşdur) qəhrəmanı olan Qoblandınnın kalmıklara və qızılbaş xanlarına qarşı mübarizəsi, igidliyi, döyüşlərdə göstərdiyi şücaət dastanda əsas yer tutur. Dastanda qəhrəman, əsasən qaraqırçaq Qoblandı olaraq xatırlanır. Qazax xalqı igid Qoblandınnın timsalında öz xalqını, doğma elini yadellilərdən qoruyan, öz vətəninin azadlığı uğrunda çoxsaylı döyüşlərdə qalib gələn vətənpərvər, qorxmaz, məğrur bir sərkərdə obrazı yaratmışdır.

Dastanda əsas etibarilə köçəri maldar tayfaların həyat tərzini öz əksini tapmışdır. Xüsusilə otlaq təsərrüfatı və köçəri maldarlıq sahələrinin genişləndirilməsinə üstünlük verən tayfalar yayda yaylaq həyatı yaşayırlar, qışda isə onların ailəsi, el-obası üçün təhlükəsiz olan qışlaq yerləri seçir, adətən, ildən-ilə eyni yerdə yaşayırdılar. Dastanda qəhrəmanın əsas döyüş şücaəti və qalibiyyətindən başqa tayfalararası və ailədaxili münasibətlərin təsviri də mühüm yer tutur.

“Qoblandı batır” dastanı, bütün türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarında olduğu kimi, qəhrəmanın doğulması ilə başlayır: Qaraqırçaq tayfasından olan Toktarbay artıq

¹ Н.С.Смирнова. Особенности развития казахского эпоса, его поэтика. – «История казахской литературы» в 3 т., т. 1, стр. 241.

çox qocalmışdır. Amma övladı yoxdur. O, Allaha, eləcə də varisi və müdafiəçisi olan oğlunun müqəddəs hamilərinə – övliyalara yalvarır, müqəddəs yerləri ziyarət edir, Yaradana və övliyalara qurbanlar kəsir. Nəhayət, onun arvadı – baybişəsi Analıq əkiz övladları olan oğlu Qoblandını, qızı Karlıqaşı dünyaya gətirir. Qoblandının uşaqlığı da ənənəvi olaraq qəhrəmana xas keçir. Uşaq çox böyüyür, artıq altı yaşında atasının ucu-bucağı görünməyən ilxılarının içinə gedir və orada ilxıları qoruyan başçı Yestemis ona hərbi vərdislər öyrədir, onu döyüş ruhunda yetişdirir. Qəhrəmanın ilk igidliyi nişanlısına qovuşmaq üçün aparılan mübarizədə qalib gəlməsi ilə yadda qalır. Adaxlılar arasında ən gənc olan Qoblandı qızın atasının qoyduğu şərti yerinə yetirir və dirəyin üstündən qızıl pulu oxla vurub salır. Yarışda qalib gələn qəhrəman gözəl Kürtkanı öz doğma yurduna aparır.

Qəhrəmanın evlənməsi onun həyatında ən mühüm mərhələni təşkil edir. Qoblandının möhkəm döyüş atına sahib olmasında müdrək Kürtkə böyük rol oynayır. O, özü maddyanı seçir, doğumundan başlayaraq onu böyüdüb əri üçün yetişdirir. Bildiyimiz kimi, at, demək olar ki, bütün türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarında igidin sadıq dostu, qorxmaz döyüş yoldaşı kimi mühüm rol oynayır. “Qoblandı batır” dastanının dilimizə tərcümə olunmuş, 6490 misra ilə qeydə alınmış bu variantının 2138 misrasında at xatırlanır: atın dünyaya gəlməsi prosesi geniş təsvir olunur, qəhrəmanın ən sadıq dostu olmasından, ən ağır döyüşlərdə sahibi ilə şücaət göstərməsindən, ata xüsusi diqqət göstərilməsinin vacib olmasından və s. bəhs olunur. Dastanda atın kişi deyil, qadın tərəfindən yetişdirilib böyüdülməsi də öz spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Qəhrəmanın qızılbaş Qazan xan üzərində qazandığı qələbə onun ilk döyüş uğurudur. İkinci döyüş isə Qoblandının əldə etdiyi yüksək döyüş bacarıqlarına rəğmən uğursuz nəticələnir: qəhrəman və onun yaxın döyüş yoldaşı Qaraman əsir düşürlər. Bu səhnədə qəhrəmana bir könüldən min könülə aşiq olan igid Karlıqanın məhəbbəti də təsvir olunur. Qəhrəmanın düşməni qızılbaş Kobiktının qızı Karlıqaş ölənin anasının vəsiyyətinə əsasən müsəlman qıпчаq ilə evlənmək istəyir. Burada qədim epik ənənəyə xas olan əsirlikdən xilas etmə motivi diqqəti cəlb edir: Karlıqa Qoblandı ilə Qaramanı əsirlikdən qurtarır və onlara qaçmağa kömək edir.

Ümumiyyətlə, dastanda əsas yer tutan bir neçə qadın obrazı vardır ki, onlar qəhrəmanın həyatında bu və ya digər dərəcədə mühüm rol oynayırlar. Bu baxımdan qəhrəmanın arvadı Kürtkə və ona aşiq olan Karlıqa böyük fədakarlıq, qorxmazlıq nümayiş etdirmələri ilə diqqəti cəlb edirlər. Kürtkə dərin və müdrək dost sevgisi göstərən, ərinə yönəlmiş ən böyük təhlükələri, faciələri əvvəlcədən duyan və bunları aradan qaldıran tədbirli, qayğıkeş həyat yoldaşdırsa, Karlıqa qəhrəmanı coşqun ehtirasla sevən, onun uğrunda qarşısında olan bütün maneələri aşan, bunun üçün tayfa və qohumları ilə əlaqələrinin pozulmasına belə gəlib çıxmaqdan qorxmayan cəsur bir qadındır. O, qəhrəmana sədaqətini və sevgisini sübut edərək öz atasına xəyanət edir: atasının dəmir zirehində ən zəif yeri – bir neçə işıq halqasını göstərir, Qoblandı oxla vurub Kobiktını öldürür. Həmçinin qəhrəmanın ən mühüm döyüşlərindən birində - Alşagir xanla vuruşda Karlıqa ona verdiyi vədinə xilaf çıxmır və qalib gəlməsinə kömək edir.

Qazax folklorunun qədim və zəngin janrlarından olan və jir adı verilən dastanlar bu günümüzdə xalq dastan ifaçıları olan jirau və akınların ensiklopedik yoldaşı və böyük söyləri nəticəsində gəlib çatmışdır. XV-XVII əsrlərdə Aqtamberdi jirau, Jiembet jirau, XVIII əsrdə Buxar jirau, Tati Kara jirau, Sıpıra jirau kimi dahi dastan ifaçıları, XIX əsrin sonlarında Murın jirau, Nurım jirau, Marabay və Merqenbay jirau kimi məşhur söz sənətkarları, eləcə də XX əsrdə çox tanınmış Cambul və Nurpeys kimi akınların böyük ustalığı və bacarığı ilə qazax jirləri əbədi yaşam hüququ qazanmışdır. Bu məşhur dastan söyləyiciləri qədim xalq musiqi aləti olan dombranın (barmaqla çalınan ikisimli uzun ensiz musiqi alə-

ti) müşayiətilə ifa etdikləri xalq dastanlarına (“Qoblandı batır” da daxil olmaqla) özünə-məxsus şəkildə yanaşmış, bir çox hallarda öz ustadının yolu ilə getmiş, bəzən digər folklor nümunələri ilə onu daha da zənginləşdirmiş, bir sözlə, öz əlavə və ya ixtisarlari ilə auditoriyaya təqdim etmişlər.

XIX əsrin ikinci yarısından və XX əsrin əvvəllərində dastanın ilkin (natamam) nümunələri, xüsusilə həmin dövrün mətbuat orqanlarında nəşr olunmağa başlamışdır. “Qaraqıpçaq Qoblandı batır” dastanının XIX əsrin 90-cı illərində Kustanay qəzasının (hazırda Kustanay vilayəti) Qarabalıq nahiyəsində akın Bircan Tolımbayevdən qeydə alınmış tam variantını müəllim Mahmudsultan Tuyakbayev 1914-cü ildə Qazanda ərəb qrafikası ilə nəşr etdirmişdir. Bir çox variantları olan bu dastan öz nəhəngliyi (bəzi variantlarda altıdoqquz min misra təşkil edir) ilə digərlərindən seçilir. Dastanının Aktubin variantı görkəmli qazax akını Nurpeysin ifasında 9000 misra təşkil etmişdir.

Qazax xalqının zəngin və çoxşaxəli şifahi yaradıcılığını yorulmadan qoruyub yaşadan, bu istiqamətdə əvəzsiz xidmətləri olan jırau və akınlar xalqın bütövlükdə mənəvi-mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayırlar.